

Przystanek historia

<https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/79816,Maria-i-Maria.html>

ARTYKUŁ

Maria i Maria

OKRES HISTORYCZNY

(1939-1945) II wojna światowa

Autor: ANNA ZECHENTER 18.03.2021

Podczas niemieckiej okupacji żyły w Krakowie dwie Marie Bożkówny: pierwsza – pochodząca z katolickiej rodziny Bożków; i druga, właściwie Helena Goldstein – uratowana z krakowskiego getta przez przyjaciółkę, która podzieliła się z nią tożsamością, ryzykując życie nie tylko swoje, ale i rodziny.

Tylko wejść do bramy

Kolumna Żydówek wyruszyła z getta do pracy. Znajdująca się wśród nich Helena wiedziała, że ma przed sobą jedyną szansę ocalenia. W umówionym miejscu, w bramie, czekała na nią Maria Bożkówna. Dochodziła jedenasta. Helena miała wyjść niepostrzeżenie z szeregu i błyskawicznie się tam wślizgnąć. W ostatniej chwili opadły ją wątpliwości. Ten moment wahania, który mógł kosztować ją życie, spostrzegła Maria. Wyszła na ulicę i stanowczym ruchem wciągnęła przyjaciółkę w ciemność bramy. A potem obie ruszyły do przygotowanego mieszkania.

„Natychmiast złapałam ją pod rękę, ściągnęłam z rękawa opaskę i zarzuciłam na kołnierz futerko – mówiła Pani Maria. – Na mocy rozporządzenia z grudnia 1941 r. Żydom nie wolno było nosić futer. Niemcy odbierali je Żydom w getcie – ludzie topili futra, palili, żeby tylko im nie dać, chociaż i tak nie mogli w nich chodzić. I Hela też musiała oddać futro z kołnierza i została jej, jak sądziłam, podszewka. Prawie wszyscy nosili wtedy przy paltach futra – ci bogatsi karakuły czy wydry, a biedniejsi choćby królika. Jeżeli ktoś nic nie miał, to albo był Żydem, albo żył w wyjątkowej nędzy. Jeżeli więc jesienią czy zimą kobieta szła ulicą w płaszczu bez niczego na kołnierzu, mogła budzić podejrzenia. Zagrożenie było tym większe, że ciemnowłosa Hela miała wybitnie semickie rysy. Miałam małego liska, więc go wzięłam. Pomyślałam: «Na pewno przyjdzie z gołym kołnierzem, więc trzeba jej to dać»”.

Helena wzięła fikcyjny ślub z żołnierzem AK o nazwisku Szymczak. Szukała go po wojnie, żeby podziękować – okazało się, że zginął w walczącej Warszawie. Do końca życia zachowała jego nazwisko. Niepodobna go zidentyfikować...

„Mamy Polskę!”

Maria Bożek-Nowak, drobna starsza pani o dobrych, ale stanowczych oczach, siedziała na kanapie w blokowym mieszkanku w Bronowicach, gdzie z trudem mieszczą się meble z przedwojennych czasów.

Opowiadała o swoich wyprawach do krakowskiego getta, uratowaniu Heleny i kontaktach z innymi Żydówkami, jakby mówiła o najzwyklejszych sprawach – ot, takie było wówczas życie. Przed wojną mieszkała z rodzicami, Franciszką i Antonim, oraz rodzeństwem, Edmundem i Aleksandrą, w kolejarskim domu przy Wielickiej – daleko od centrum miasta, w obrębie prawobrzeżnej dzielnicy, Podgórze, której część Niemcy zamienili później w getto. Jej ojca, który miał korzenie węgierskie, a do szkół chodził w Wiedniu, powołano w 1914 r. do wojska austro-węgierskiego. Kiedy I wojna światowa dogasała, był już żonaty i przyjechał na urlop do Krakowa. Widział, jak oddział por. Antoniego Stawarza przejmował 31 października 1918 r. austriacki odwach – główną strażnicę przy wieży ratuszowej w Krakowie. Żołnierze bez oporu oddawali broń przy gromkich wiwatach zebranego tłumu. Antoni Bożek wpadł do domu i zaczął w euforii zrywać wszystkie naszywki oraz dystynkcje z munduru.

„Mama myślała, że zdezerterował lub oszalał, a on na to: «Franiu, mamy Polskę! Mamy Polskę!». I zaczął palić to, co pozrywał”

– opowieść o tym dniu Maria słyszała niejedyn raz. W 1920 r. zgłosił się jako ochotnik do wojska. Do końca życia – zmarł w 1968 r. – żałował, że się rozchorował i nie mógł pójść na Kijów. A ponieważ w latach stalinowskich powtarzał to przy każdej okazji – jak opowiada Krystyna, córka Marii – żona straszyla go:

„Przestań, przecież nas zamkną, a dzieci pójdą do ochronki”.

„«Ta ochronka» stała się zmorą mojego dzieciństwa, ponieważ słowo brzmiało groźnie, a ja nie miałam pojęcia, co to jest”

– śmieje się wnuczka Antoniego, chemik, pracownik naukowy Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Maria Bożkówna przed II wojną światową. Fot. ze zbioru Rodziny Nowaków (Marii Bożek - Nowak)

Helena Goldstein przed II wojną światową. Fot. ze zbioru Rodziny Nowaków (Marii Bożek - Nowak)

W głowach szumiała im młodość

Maria i Helena, urodzone w 1920 r. w Krakowie, kończyły to samo Prywatne Gimnazjum Żeńskie, założone w 1896 r. jako pierwsza na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej szkoła średnia dla dziewcząt z programem gimnazjów męskich, ochrzczone w 1926 r. imieniem Emilii Plater. Swoją siedzibę miało przy ówczesnej Wolskiej, wiodącej od Plant wzdłuż Błoń (dziś: ul. Piłsudskiego). W klasie uczyło się dwadzieścia katoliczek, dziesięć żydówek i dwie luteranki.

„Byłyśmy bliskimi przyjaciółkami, bez względu na wyznanie – mówiła Pani Maria. – Z Helą Goldstein siedziałyśmy w jednej ławce przez siedem lat, od pierwszego dnia szkoły”.

Katoliczki uczył religii dawny kapelan wojskowy, ks. dr płk Stanisław Meus. Często pojawiał się konno w pięknym mundurze Wojska Polskiego na Błoniach, gdzie dziewczęta wychodziły na długiej pauzie, a po maturze zaprosił wszystkie uczennice – bez różnicy – na staropolski miód do restauracji. Z żydówkami lekcje religii prowadził rabin – stary i mądry, a z luterankami – pastor. Do jedyne go zgrzytu, jeśli ten zabawny incydent zasługuje na takie określenie, doszło z powodu stopni z religii. Łagodny ks. Meus stawiał wszystkim uczennicom bardzo dobre, a rabin – tylko dobre. Matki żydówek zmówiły się wreszcie i poszły do rabina spytać, dlaczego ich córki ocenia niżej. Ten spojrział na nie spod oka, uśmiechnął się i zapytał z żydowską intonacją: „A czy dobre to jest złe?”. Córka Pani Marii dodaje:

„W 1968 r. spytałam ciotkę Helę – tak mówiłam o Helenie – czy spotkała się przed wojną z przejawami antysemityzmu. Odpowiedziała stanowczo: «Ja nigdy»”.

Kończyły to samo Prywatne Gimnazjum Żeńskie, ochrzczone w 1926 r. imieniem Emilii Plater, przy ówczesnej Wolskiej, wiodącej od Plant wzdłuż Błoń (dziś: ul. Piłsudskiego). W klasie uczyło się dwadzieścia katoliczek, dziesięć żydówek i dwie luteranki.

Synagogi zwiedzały całą klasą z rabinem, kościoły katolickie z księdzem, a z pastorem chodziły do kościoła

ewangelickiego przy Grodzkiej – dorastające panienki otaczała rzeczywistość kolorowa i różnorodna. Tworzyły zgraną paczkę, w głowach szumiała im młodość i rodziły się pomysły przeróżnych, nie zawsze mądrych psikusów. Kiedy odwiedzały synagogę Remuh przy Szerokiej na Kazimierzu, zostawiły przy grobie jednego z rabinów, którego postać obrosła legendą cudotwórcy, kartkę z prośbą, żeby nauczycielka niemieckiego wyłusiała – za przymus noszenia skarpetek. Coraz modniejsze stawało się wówczas chodzenie tylko w sandałach na bosych stopach. Dziewczęta pojawiały się w szkole naturalnie w mundurkach, ale coraz częściej bez skarpetek. Między uczennicami a profesorką rozpętała się „wojna skarpetkowa” – ona domagała się posłuchu, więc wkładały skarpetki tylko na lekcje niemieckiego, a przez pozostałą część dnia defilowały bez nich.

Były też obozy i wycieczki. Kiedyś całą klasą pojechali na Cmentarz Obrońców Lwowa. Tak kształtował się ich patriotyzm – przywiązanie do Rzeczypospolitej walecznej, a zarazem barwnej, wielonarodowej i wielowyznaniowej.

Budowa ceglanego muru w poprzek jednej z ulic na terenie Podgórze - tworzenie niemieckiego getta dla Żydów w Krakowie. Marzec 1941. Fot. z zasobu IPN

Żydowskie podwórko na

Kazimierzu w czasie przeprowadzki Żydów do getta w Podgórzu, marzec 1941. Na pierwszym planie stojące na podwórku meble i wóz konny. Na drugim planie - załadowany meblami i zaprzężony inny wóz konny. Fot. z zasobu IPN

Tworzenie getta na terenie krakowskiego Podgórza, marzec 1941. Dwóch mężczyzn zamurowuje otwór okienny obok „Mleczarni i Cukierni” Rosenfelda. Fot. z zasobu IPN

W czterdziestym trzecim pod Mickiewiczem

Rodzina Heleny nie należała do szczególnie religijnych. Przed wojną jej ojciec prowadził zakład stolarski, starszy brat Beno pracował razem z nim, a młodszy, Józef Samuel, ukończył chemię. Matka nie przestrzegwała żydowskich zasad: „Kiedy się do nich przychodziło na święta, na stole była maca, a obok leżała szynka” – śmiała się Pani Maria. A jej córka dodaje, że ortodoksyjna babka Heleny nigdy nie wzięła w domu własnej córki niczego do ust w obawie, że może zjeść coś niekoszernego.

„Hela bardzo nie lubiła jeździć na wakacje ze swoją babką – mówiła Pani Maria. – Musiała zrywać się bardzo wcześnie rano, żeby towarzyszyć gospodyni przy dojeniu krów. Mleko uznawano za koszerne tylko wtedy, gdy krowę doiła żydówka lub jeśli była przy dojeniu. No i biedna Hela stała w stajni bladym światem, żeby babka wzięła mleko do ust”.

Słowo protestu było nie do pomyślenia, wychowana była przecież, podobnie jak Maria, w szacunku i posłuszeństwie wobec starszych. Całowała w rękę nie tylko swoją matkę, ale i matkę przyjaciółki. Gdy po maturze w 1938 r. dziewczętom przyszło się rozstać, spisały – katoliczki, żydówki i protestantki – uroczystą deklarację. Zachowała się do dziś duża karta papieru, na której Maria własną ręką nakreśliła nieco ponad rok przed wybuchem wojennego kataklizmu te słowa:

„My niżej podpisane zobowiązujemy się pod słowem honoru stawić się pod pomnikiem Adama Mickiewicza w Krakowie w dniu 1 czerwca 1943 roku o godzinie 11. Nieobecność usprawiedliwić należy depeszą nadesłaną do gimn. E. Plater”.

Niżej widnieje piętnaście nazwisk, między innymi Heleny Goldstein, Julii Grünbaum i Gustawy Reisman. Druga karta z resztą nazwisk zaginęła. Gdy składały podpisy, przewidując spotkanie za pięć lat, Maria spytała ni stąd, ni zowąd – sama nie wie dlaczego: „A jeżeli nie będzie pomnika?”. „Oszalałaś? Czemu nie miałyby być pomnika?” – zdumienie koleżanek był nieopisane. Jak daleko sięgały pamięcią, stał przecież w Rynku Głównym, między Sukiennicami a kościołem Mariackim, i zdawało się, że nic nigdy nie ruszy go z miejsca. Wszyscy umawiali się „pod Adasiem”. Tymczasem gdy nadszedł czerwiec 1943 r., pomnika nie było. I to już od prawie trzech lat. Niemcy zburzyli monument 7 sierpnia 1940 r., a mieszkańcy Krakowa do końca okupacji starannie obchodzili puste miejsce po nim.

My, niżej podpisane zobowiązujemy się pod słowem honoru stawić się pod pomnikiem Mickiewicza na Rynek w Krakowie dn. 1 czerwca 1943 roku. Nieobecność usprawiedliwić należy depeszą nadesłaną do gimn. im. E. Plater.

Bięgałówna Hanna (1)
Brakowska Anna (2)
Kąpcówna Jadwiga (3)
Sobotkiewiczówna (4)
Włodarczykówna (5)
Włodarczykówna (6)
Tomaszewska (7)
Grünbaum Julia (8)
Goldstein Helena (9)
Włodarczykówna (10)
Reisman (11)
Włodarczykówna (12)
Włodarczykówna (13)
Włodarczykówna (14)
Włodarczykówna (15)

...a przecież w 1938 r., po maturze, Dziewczęta umówiły się

na spotkanie w - 1943 r. Druga
karta z nazwiskami zaginęła...
Fot. ze zbioru Rodziny Nowaków
(Marii Bożek - Nowak)

Maria Bożkówna wybrała w 1938 r. matematykę na Uniwersytecie Jagiellońskim, ponieważ ceniła logikę i ścisłość rozumowania. Helena Goldstein poszła na Akademię Handlową, poprzedniczkę dzisiejszego Uniwersytetu Ekonomicznego.

Na powierzchni ok. 20 hektarów, podzielonej piętnastoma ulicami, Niemcy kazali mieszkać 16 tys. Żydów, więc na jedną osobę przypadały średnio dwa metry kwadratowe – a wcześniej mieszkało tam nieco ponad 3 tys. ludzi.

„Ludzie! Sowieni!”

Jednym z ostatnich pociągów ewakuacyjnych rodzina Bożków wyjechała we wrześniu 1939 r. w kierunku Lwowa, gdyż ojciec dostał kartę mobilizacyjną do Zimnej Wody (dziś na Ukrainie). Pod Jarosławiem na pociąg spadły niemieckie bomby – wtedy Maria zobaczyła po raz pierwszy zabitych. Kiedy o tym mówiła, koszmar sprzed prawie osiemdziesięciu lat wracał i nie mogła powstrzymać łez. Uciekając, zostawili w płonących wagonach wszystko – ocalała tylko walizeczka matki z biżuterią – i ruszyli dalej pieszo. W wioskach ukraińskich na Roztoczu nie witano ich przyjaźnie. Pojawili się nawet tamtejsi mieszkańcy z siekierami, więc Polacy sformowali kolumnę: kobiety i dzieci do środka, a po bokach mężczyźni uzbrojeni w sztachety wyrwane z płotów. Napastnicy wycofali się. Przeszli wreszcie most na Sanie – i wtedy nadjechali polscy ułani przedzierający się na zachód. „Ludzie, dokąd wy idziecie! Sowieni!” – krzyczeli. Był 17 września.

Antoni natychmiast zdecydował: „Wracamy do Niemców. Pod Sowietami wy, kobiety, może przeżyjecie, ale Edmund i ja nie mamy szans”. Matka z młodszą córką przepłynęły San łodzią, a Maria z ojcem i bratem

przedostali się na drugi brzeg brodem. Znów musieli przejść przez wrogie ukraińskie wsie – byle dotrzeć na tereny zajęte już przez Niemców. Łudzili się, że tam będzie bezpieczniej. Gdy wrócili do domu, przybiegła do nich Helena.

„Przyniosła mi swój ciepły płaszcz, przecież mój przepadł w pociągu – wspominała Pani Maria. – Ktoś inny przyniósł buty. Okazało się, że brat Heli, Józef Samuel, dostał się do niewoli sowieckiej. Mógł skończyć w Katyniu, Charkowie czy Kalinie, bolszewicy przekazali go jednak w ramach wymiany ludności Niemcom, bo wiedzieli, jaki los czeka go u nich jako Żyda. Ale uciekł Niemcom, dotarł do Krakowa z poranionymi do kolan nogami – i poszedł później z rodzicami do getta, skąd wywieźli go do Birkenau, gdzie cudem przeżył”.

Pani Maria zapłaciła za wrześniową przeprawę przez San zapaleniem stawów i kilkoma miesiącami w szpitalu. Ojciec też chorował, więc pierwszy rok okupacji przeżyli tylko dzięki biżuterii Franciszki. Sprzedawali, co mogli, po wsiach za jedzenie i klepali biedę. Maria dostała wreszcie pracę na Starym Mieście, w sklepie bławatnym, jak się wówczas mówiło o składzie materiałów.

Plac Zgody (dziś Plac Bohaterów Getta) w Podgórzu w marcu 1941 r., w czasie tworzenia niemieckiego getta dla krakowskich Żydów. Na placu stoją drewniane wozy konne załadowane meblami. Na ostatnim planie kamienice stojące przy placu. Fot. z zasobu IPN

Marzec 1943: Niemcy wysiedlają do obozu pracy przymusowej w Płaszowie Żydów z założonego przez siebie getta w Krakowie. Żydzi z walizkami, tobołkami, opuszczają w pośpiechu Plac Zgody (obecnie Plac Bohaterów Getta). Na drugim planie stoi samochód niemieckiej policji. Na ostatnim planie (po lewo, przed kamienicami) grupy pędzonych Żydów. Fot. z zasobu IPN

Kraków, między kamienicami o numerach 25 (z prawej strony) i 29 (lewa część zdjęcia) na ulicy Lwowskiej w Podgórzu: fragment muru otaczającego niegdyś teren niemieckiego getta dla Żydów krakowskich, dzielący na getto A i B. Fot. z zasobu IPN

Po dwa metry na człowieka

Zaczął się dramatyczny czas w życiu dwóch młodych kobiet. Żydów pod okupacją niemiecką objęto specjalnym ustawodawstwem: za ukrywanie ich, pomoc, w tym dostarczanie żywności czy udzielenie schronienia choćby na chwilę, groziła kara śmierci. W przeciwieństwie do okupowanych krajów Europy Zachodniej na ziemiach polskich za podanie Żydowi kromki chleba rozstrzeliwano. Egzekucję przeprowadzano na miejscu zdarzenia (*an Ort und Stelle*). Stosowano przy tym zasadę odpowiedzialności zbiorowej: razem z pomagającymi ginęli ich rodzice, żony, mężowie i dzieci, nawet sąsiedzi. Szykany zaczęły się już 23 listopada 1939 r. Hans Frank, mianowany przez władze III Rzeszy „generalnym gubernatorem dla okupowanych polskich obszarów”, wydał rozporządzenie nakazujące

„wszystkim żydom i żydówkom, przebywającym w Generalnym Gubernatorstwie, a mającym ukończone 10 lat życia”,

by od 1 grudnia 1939 r. nosili

„na prawym rękawie ubioru i wierzchniego ubioru biały pasek o szerokości co najmniej 10 cm, zaopatrzony w gwiazdę syjońską”.

W przeciwieństwie do okupowanych krajów Europy Zachodniej na ziemiach polskich za podanie Żydowi kromki chleba rozstrzeliwano. Egzekucję przeprowadzano na miejscu zdarzenia, stosując przy tym zasadę odpowiedzialności zbiorowej.

Od 1940 r. Żydów spędzano do gett, gdzie tłoczyli się w nieludzkich warunkach, umierając z głodu. W

Krakowie, ogłoszonym stolicą Generalnego Gubernatorstwa na mocy dekretu Hitlera z października 1939 r., na getto przeznaczono w marcu 1941 r. wydzieloną część dzielnicy Podgórze. Hans Frank ogłosił, że *urdeutsche Stadt Krakau* powinien się stać „najczystszy miastem Generalnego Gubernatorstwa” – pod względem „rasowym”, rzecz jasna. Ponieważ Niemcy kazali Żydom w krótkim czasie, bo do 20 marca, opuścić Kazimierz, ich historyczną dzielnicę, na ulicach rozgrywały się dantejskie sceny: przerażeni ludzie ciągnęli w pośpiechu wózki ręczne z całym dobytkiem, przewracając się i mdlejąc ze zmęczenia, a wozy meblowe najbogatszych wjeżdżały na siebie, blokując drogę. Wielu Polaków zmuszono do zajęcia opuszczonych mieszkań na Kazimierzu. Jeden z nich wspominał:

„Musieliśmy przekroczyć Wisłę, podobnie jak wiele innych rodzin. Na jednym brzegu byliśmy my – przybyli z Podgórza, na drugim Żydzi, którzy przybyli z Kazimierza. Pamiętam ciszę tej przeprowadzki. Ta cisza zamieniła się w żałobę”¹.

Na powierzchni ok. 20 hektarów, podzielonej piętnastoma ulicami, Niemcy kazali mieszkać 16 tys. Żydów, więc na jedną osobę przypadały średnio dwa metry kwadratowe – a wcześniej mieszkało tam nieco ponad 3 tys. ludzi.

Maria Bożkówna w mieszkaniu Romana Bartla, lata niemieckiej okupacji. Mimo wszystko... A może, wtedy: wbrew wszystkiemu. Fot. ze zbioru Rodziny Nowaków (Marii Bożek -

Nowak)

„Nie idź do getta”

Maria starała się powstrzymać szkolne koleżanki przed zgłoszeniem się do getta. Wybrała się do Zalasu za Krzeszowicami, gdzie ukrywała się Julia Grünbaum i przekazała błagania jej rodziców, by córka się stamtąd nie ruszała:

„Jechałam jakimś rozklekotanym autobusem, a potem szłam przez las do przysiółku Wrzosa – wspominała Pani Maria. – Powiedziałam jej: «Siedź tu, rodzice proszą, żebyś nie przyjeżdżała do Krakowa. Oni idą do getta.» Naturalnie wróciła. I wzięli ją z rodziną pierwszym wielkim transportem do Bełżca przeprowadzonym w czerwcu 1942 r.”.

Także Helenę chciała przekonać, by została po „aryjskiej” stronie:

„Kiedy zaczęli ich pędzić do getta, tłumaczyłam jej: «Nie chodź tam», ale ona odpowiadała: «Nie zostawię rodziców». Dałam jej w końcu spokój – przecież postąpiłabym tak samo, gdybym była w jej sytuacji”.

Przez pierwsze tygodnie stosunkowo łatwo było dostać przepustkę do Żydowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej w Krakowie, jak brzmiała oficjalna nazwa getta. Pani Maria bywała tam często – nigdy z pustymi rękami. Zanosila żywność, lekarstwa i inne potrzebne rzeczy nie tylko Helenie, ale i Julii Grünbaum oraz innym przedwojennym znajomym.

„W Rynku Podgórskim był posterunek, gdzie wydawali przepustki. Mówiłam tam: «Mój krawiec szyje płaszcz, idę do miary i muszę później go odebrać». Inni tłumaczyli, że mają u Żydów pieniądze do odebrania, często też, że szewc w getcie robi im buty. Niemcy nie mogli się nadziwić, że cały Kraków zamawia odzież i buty u żydowskich rzemieślników”.

Haniebną rolę odegrały judenraty, utworzone w gettach przez Niemców w miejsce gmin żydowskich, i podlegała im Żydowska Służba Porządkowa, zwana policją żydowską. Członkowie judenratów wierzyli, że pomagając w rejestracji i spisywaniu majątków Żydów, organizacji gett, wysyłkach do obozów śmierci – sobie kupują życie.

Fetor palonych ciał

Duże wywózki nastąpiły w czerwcu 1942 r. – wtedy Niemcy zabrali ojca Heleny, a 28 października, podczas kolejnego „przesiedlenia na wschód” – jak uzasadniali cel deportacji – także matkę i młodszego brata, Beno. Haniebną rolę odegrały judenraty, Rady Żydowskie utworzone w gettach przez Niemców w miejsce gmin żydowskich, i podlegli im odemani – funkcjonariusze Żydowskiej Służby Porządkowej (*Jüdischer Ordnungsdienst*, OD), potocznie zwanej policją żydowską. Na czele OD w Krakowie stał Szymche Spira, wcześniej szklarz. Z dnia na dzień został ważną figurą w getcie, jego ludzie wyłapywali Żydów ukrywających się przed zagnaniem do transportu i blokowali w czasie akcji ulice. Członkowie judenratów kupowali sobie – jak wierzyli – życie, pomagając w rejestracji Żydów i spisywaniu ich majątków, organizacji gett, wysyłkach do obozów śmierci. Helena z rodziną żyła zatem od początku w śmiertelnym strachu nie tylko przed Niemcami, ale i przed swoimi.

Dokąd jechały pociągi z Żydami w 1942 r.?

„Wieści o losach transportów docierały do nas szybko od kolejarzy – opowiadała Pani Maria. – Twierdzili, że składy wjeżdżały za Rzeszowem w lasy, prawdopodobnie chodziło o Bełżec. Mówili też, że w powietrzu unosi się fetor palonych ciał”.

Ginęły tam, nieopodal stacji kolejowej w Bełżcu, od marca 1942 do czerwca 1943 r., w ramach akcji *Reinhardt*, setki tysięcy ludzi z terenu Generalnego Gubernatorstwa, głównie z utworzonego przez Niemców tzw. dystryktu Galicja, obejmującego dawne województwa lwowskie, stanisławowskie oraz tarnopolskie. Liczbę ofiar niemieckiego obozu zagłady *SS-Sonderkommando Belzec der Waffen SS* oblicza się na około pół miliona Żydów, z których większość stanowili obywatele II Rzeczypospolitej. Mordowano tam również w komorach

gazowych Żydów węgierskich, austriackich, słowackich, czeskich i niemieckich.

Okupacja niemiecka, grupa Żydów w otoczeniu funkcjonariuszy *Schutzpolizei* (*Schupo* - Policja Ochronna), na podwórku kamienicy na terenie niemieckiego getta dla Żydów w Krakowie. Fot. z zasobu IPN

Niemieckie getto dla Żydów w Krakowie, marzec 1941. Legitymowanie mężczyzny i kobiety siedzących w dorożce (w centrum), przez dwóch funkcjonariuszy niemieckich. Fot. z zasobu IPN

„Druga taka sama jak ja”

Romuald Bartel, znajomy dziewcząt, student medycyny, syn lekarza wojskowego, krewny premiera II

Rzeczypospolitej Kazimierza Bartla, wchodził do getta nawet w czasie najszczelniejszej blokady. Jak? Tego Pani Maria nie wiedziała. W październiku 1941 r. pojawił się u niej z wiadomością:

„Hela siedzi na łóżku nieumyta, nieuczesana, nic nie je. Siedzi i jak zwierzę wygląda. I mówi tylko o tym, że ojciec, matka i brat poszli”.

Decyzja zapadła szybko.

„Teraz nie ma już najmniejszego sensu, żeby siedziała w getcie, więc ją stamtąd wyciągniemy – oświadczyła stanowczo Maria. – Pójdiesz do niej i każesz jej zrobić fotografię do kenkarty”.

Helena przesłała zdjęcie przez Romka.

„A my kupiliśmy pusty blankiet kenkarty ze wszystkimi niezbędnymi pieczętkami i podpisami. Można było bardzo drogo dostać gotową kenkartę ze świadectwem chrztu, ale nie było nas na to stać. Do dziś nie wiem, jak załatwiono, żeby na fotografię zachodził odcisk pieczęci. Może przez jakąś komórkę legalizacyjną AK? Zapłacił za tę kenkartę, jak się potem okazało, Romek, więc pieniądze na nią odłożone dałam potem Heli na drogę”

– i znów ten sam rzeczowy ton, bez cienia emocji, które musiały jej przecież wówczas towarzyszyć.

Pozostawało pytanie, jakie dane wpisać. Pomysł Marii był tyleż prosty, co ryzykowny. Postanowiła wykorzystać własne personalia. „Będzie druga taka sama jak ja” – oświadczyła Romkowi, a ten wypełnił formularz, by nie ryzykować, że Niemcy w razie wpadki rozpoznają pismo Marii. Dołączyła odpisy swoich świadectw chrztu i maturalnego. O to pierwsze poprosiła księdza w parafii, gdzie była chrzczona i ten wystawił je, o nic nie pytając. Do kompletu dorzuciła kartę tramwajową.

Codziennie rano Niemcy wyprowadzali tysiące ludzi z białymi opaskami z gwiazdą Dawida na prawym rękawie do pracy w mieście. Helenie trafiło się sprzątanie w budynku przy Kopernika. I to była dla niej szansa. Należało ją wykorzystać, bo mogła być ostatnią. Kilka dni wcześniej starszy brat Heleny podał Marii przez druty walizkę z rzeczami. Umówiły się w bramie przy Kopernika.

„Poszłam specjalnie do lekarza i poprosiłam o jeden dzień zwolnienia, inaczej by mnie nie puścili z pracy. Powiedziałam, że muszę zrobić badania lekarskie – dla bezpieczeństwa, gdyby mnie ktoś zobaczył przy Kopernika, gdzie za okupacji, jak dzisiaj, były szpitale”

– wyjaśniała.

**Maria Nowakowa (z domu Bożek)
w latach powojennych. Fot. ze
zbioru Rodziny Nowaków (Marii
Bożek - Nowak)**

Helena Szymczak (z domu Goldstein) po II wojnie światowej. Fot. ze zbioru Rodziny Nowaków (Marii Bożek - Nowak)

Brat Heleny Goldstein, Józef Samuel – jedyny, oprócz niej, z jej najbliższej rodziny, który przeżył II wojnę. Fot. ze zbioru Rodziny Nowaków (Marii Bożek - Nowak)

Listy do „ojca”

Maria nie wzięła Heleny do siebie, żeby jej nie rozpoznały dzieci sąsiadów, którym dawała przed wojną cukierki.

„Kolejarze żyli jak jedna rodzina, znali ją doskonale. Do dorosłych miałam zaufanie, ale dzieci mogły się wygadać, nie bardzo rozumiały sytuację. Zresztą, to były takie czasy, że lepiej było jak najmniej wiedzieć”

– wyjaśniała Pani Maria.

Codziennie rano Niemcy wyprowadzali tysiące ludzi z białymi opaskami z gwiazdą Dawida na prawym rękawie do pracy w mieście. Helenie trafiło się sprzątanie w budynku przy Kopernika. I to była dla niej szansa. Należało ją wykorzystać, bo mogła być ostatnią.

Poszły do mieszkania Romualda Bartla przy Mikołajskiej, gdzie mieszkał ze starszym bratem, także studentem medycyny. Ich ojciec Alfred, lekarz wojskowy w stopniu pułkownika, trafił do sowieckiego obozu dla polskich jeńców wojennych w Starobielsku i został rozstrzelany przez enkawudzystów. Matka obu chłopaków, która zajmowała sąsiednie mieszkanie, nie mogła się nadziwić, dlaczego Romek nagle zaczął dużo więcej jeść. Po trzech dniach pojawiła się ich wspólna znajoma z gimnazjum, o rok starsza Zofia Wolmuth, tkwiąca głęboko w konspiracji. Mieszkała w Warszawie i bywała czasem w Krakowie, zatrzymując się zawsze w domu rodziny Bożków, gdzie nikt jej o nic nie pytał. Zabrała Helenę do Warszawy, bowiem przebywanie dwóch osób o identycznych danych w Krakowie niosło z sobą zbyt wielkie ryzyko wpadki. W Warszawie ludzie z Armii Krajowej załatwili Helenie pracę: zapowiadała na Dworcu Głównym pociągi po polsku i niemiecku – ten język znała świetnie ze szkoły. Kilka razy musiała zmieniać mieszkanie. Zdarzało się, gdy wracała do domu, że zatrzymywały ją dzieci i ostrzegaly: „Niemcy o panią pytali”. Uszła z życiem, gdy złapali ją na ulicy Żydzi – agenci niemieccy polujący na Żydów w mieście. Wieźli ją do getta fiakrem, ale na skrzyżowaniu zwolnili

i jeden z nich powiedział: „Jesteś młoda, wyskakuj, może przeżyjesz”. Wtedy uciekła.

Pani Maria niewiele wiedziała o życiu przyjaciółki w Warszawie – przecież wszystko odbywało się w najgłębszej tajemnicy. Helena przez dłuższy czas mieszkała w willi na Żoliborzu, gdzie działała placówka Armii Krajowej. Wysyłała co miesiąc do Marii list, adresowany na nazwisko „ojca”, Antoniego Bożka. „Nie mogła przecież Maria Bożek pisać do Marii Bożek” – śmiała się. W adresie zwrotnym Helena podawała tylko inicjał imienia – listonosz znający wszystkich od lat zdziwiłby się zapewne, gdyby Maria, którą widywał dzień w dzień przy Wielickiej, pisała równocześnie z Warszawy. Helena dawała czasem listy kolegom z pracy z prośbą, żeby przechodząc koło skrzynki pocztowej, wrzucili kopertę. Tak utwierdzała ich w przekonaniu, że jest z Krakowa i ma tam rodziców.

Po wyjeździe Heleny Maria utrzymywała jeszcze przez jakiś czas kontakty z Gustawą Reisman, ukrywającą się w podkrakowskich wsiach. Kiedy dziewczyna zdobyła bardzo dobre „aryjskie” papiery, wyjechała do Warszawy z dwoma braćmi i mężem. Nie uszli jednak śmierci: jeden z braci zginął, kiedy nie wytrzymał nerwowo na widok niemieckiego patrolu i zaczął uciekać – dosięgły go kule. Gustawa, jej mąż oraz drugi brat zginęli w czasie rzezi Woli.

Medal *Sprawiedliwy wśród Narodów Świata*... Fot. ze zbioru Rodziny Nowaków (Marii Bożek - Nowak)

...przyznany Marii Nowakowej w
1996 r. Fot. ze zbioru Rodziny
Nowaków (Marii Bożek - Nowak)

Trzeba przeżyć tę wojnę

Ojciec Marii miał zatem oficjalnie dwie córki o tych samych imionach, urodzone i ochrzczone tego samego dnia. Przed dekonspiracją ratowała je jedna okoliczność: Niemcy nie dysponowali scentralizowanym systemem danych. Do wpadki mogło dojść w jednej sytuacji: obie musiałyby zostać wylegitymowane równocześnie przez ten sam patrol – a to ryzyko wykluczono, wysyłając Helenę do Warszawy.

Jeszcze przed wybuchem Powstania Warszawskiego jeden z żołnierzy AK przyszedł do niej i powiedział, że była wpadka, wszyscy się ewakuują, a ona nie może dłużej tam zostać.

„Najprościej będzie – powiedział – jeżeli się pobierzemy, żebyś mogła wreszcie żyć na legalnych papierach”.

I Helena wzięła fikcyjny ślub z żołnierzem AK o nazwisku Szymczak. Szukała go po wojnie, żeby podziękować – okazało się, że zginął w walczącej Warszawie. Do końca życia zachowała jego nazwisko. Niepodobna go zidentyfikować, bowiem Pani Maria nie знаła jego imienia. Portal Muzeum Powstania Warszawskiego notuje wśród poległych wielu o tym nazwisku, którzy mogli, uwzględniając wiek, poślubić Helenę: Albina, Jana, Kazimierza, Tadeusza, Władysława, Zenobiusza, Zygmunta... Pozostają jeszcze inni bez daty urodzenia. Na domiar złego, nie wiadomo, czy człowiek ów rzeczywiście nazywał się Szymczak. Ten jeden – kolejny w łańcuchu ludzi ratujących Żydówkę – nie zostanie więc zapewne nigdy rozpoznany. Poradził jej, by się zgłosiła jako Polka, Helena Szymczak, na roboty. Pracowała w Jeleniej Górze, wówczas Hirschbergu, skąd

przysłała tylko wiadomość z adresem. Tam właśnie przeżyła głębokie załamanie nerwowe. Podczas bombardowania miasta przez aliantów Niemcy uciekli do schronów, ona zaś wyszła na dach budynku, by rzucić się w dół. Ale kiedy zobaczyła bomby spadające na niemieckie miasto, postanowiła, że musi przetrwać tę wojnę.

Świadectwo Uznania
Sprawiedliwego wśród Narodów
Świata nadane Marii Nowakowej
przez Przewodniczącą Knesetu
w 2014 r. Fot. ze zbioru Rodziny
Nowaków (Marii Bożek - Nowak)

„Pewnie głodna jesteś”

„Wysłałam na jej jeleniogórski adres moją nową zieloną sukienkę z wełnki, przekonana, że przypadnie w wojennym zamęciu, przecież front ruszył już wtedy na Zachód – wspominała Pani Maria. – Dołożyłam placek, jak się u nas w domu mówiło, «stuletni» – taki mógł przetrwać długo. Ze zdumieniem zobaczyłam Helę kilka miesięcy po wojnie. W tej właśnie sukience przyjechała do Krakowa. Moja matka wykrzyknęła: «Helenko, chwała Bogu, że przeżyłaś!». I szybko dodała: «Pewnie głodna jesteś, a ja mam tylko ziemniaki». Z tych ziemniaków śmiała się do końca życia. Że po tylu latach czekania, po tylu przejściach, z radości

pomyślała właśnie o ziemniakach”.

Helena Szymczak pracowała przez długie lata w krakowskim „Orbisie” jako pilot wycieczek, a Maria, od 1944 r. po mężu Nowakowa, ukończywszy studia farmaceutyczne, dostała na początku lat pięćdziesiątych posadę przy dzisiejszym pl. Bohaterów Getta w aptece Tadeusza Pankiewicza, autora książki *Apteka w krakowskim getcie*. Później, już po doktoracie z farmacji, przeniosiła się na Czarnowiejską. Gdy przyjaciółka przeszła na emeryturę, załatwiła jej tam pracę księgowej. Po latach obie lubiły żartować z dawnych przeżyć. Helena mawiała: „Maryśka, przez ciebie straciłam bardzo dobry z polskiego”, a Maria nieodmiennie: „Ale zyskałaś bardzo dobry z matematyki!”. Bo Maria miała na świadectwie maturalnym bardzo dobrą ocenę z matematyki, a Helena – dobrą. Odwrotnie było natomiast z językiem polskim.

Gdy Helena Goldstein odchodziła do wieczności nocą z 28 na 29 czerwca 1986 r., czuwała przy niej Maria z córką.

„Mama bardzo ciężko to zniosła – mówi Pani Krystyna. – Powtarzała, że czuje, jakby połowa z niej odeszła na zawsze”.

Przecież związane były z sobą na śmierć i życie – dosłownie.

„Od śmierci silniejszy był gniew”

Po latach przyszedł dla Marii Bożek-Nowak czas na wyrazy uznania, którymi była najzwyczajniej zaskoczona. „Przecież to oczywiste – powtarzała – że ratuje się przyjaciół”. 30 maja 1996 r. uhonorowano ją medalem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata. Prezydent Lech Kaczyński odznaczył ją w 2007 r. Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. W 2014 r. otrzymała od Przewodniczącego Knesetu Dyplom Uznania Sprawiedliwego wśród Narodów Świata. W niemieckim obozie zagłady Birkenau papież Franciszek wręczył jej medal Światowych Dni Młodzieży, które odbyły się w Krakowie w lipcu 2016 r. W czerwcu 2018 r. zaproszono ją na uroczystość posadzenia drzewka upamiętniającego polskich Sprawiedliwych koło synagogi Kupa na krakowskim Kazimierzu. Często odwiedzała ją młodzież szkolna. A Pani Maria wciąż nadziwić się nie mogła, skąd to całe zamieszanie. Ani Romualda Bartla, ani Zofii Wolmuth, ani innych udzielających schronienia Helenie nie ma na liście polskich Sprawiedliwych, która obejmuje niewielki procent ratujących. Dość było spytać Panią Marię, a już zaczynała opowiadać o Żydówce z dzieckiem, którą polscy kolejarze przyprowadzili kiedyś do jej domu na noc. Polski historyk Jan Żaryn², a także amerykański badacz żydowskiego pochodzenia, urodzony w Austrii, Hans G. Fürth³, twierdzą, że w pomoc Żydom angażowało się milion lub więcej Polaków.

Do znawców tematu należy urodzony w Polsce historyk amerykański Richard C. Lucas, autor książki *Zapomniany holocaust: Polacy pod okupacją niemiecką 1939–1944* (Kielce 1995, pierwsze ang. wyd. *The Forgotten Holocaust: The Poles Under German Occupation, 1939–1944*, University of Kentucky Press 1986), która – ściągnęła na niego huraganową krytykę, obelgi oraz groźby. Lucas szacuje liczbę ratujących na co najmniej 120 tys. osób⁴. Kiedy pod adresem Pani Marii padało pytanie, czy się bała, odpowiadała zawsze:

„Tak, ale od śmierci silniejszy był gniew – jak w tej pieśni o czerwonych makach na Monte Cassino”.

I dodawała krótko, zamykając temat: „Trudno było ryzykować życie”.

**Maria Nowakowa z domu Bożek,
2018 (swe piękne, ziemskie życie
zakończy w roku 2020). Fot. ze
zbioru Rodziny Nowaków (Marii
Bożek - Nowak)**

Jedyną osobą w rodzinie wtajemniczoną w działania Marii był jej ojciec. Nie zdradził się przed żoną, żeby oszczędzić jej lęku o córkę. Kiedy trwały przygotowania do wyrwania Heleny z getta, zapytał tylko raz: „Czy

nie da się tego inaczej zorganizować?”.

„Przecież ty też ryzykowałeś, gdy poszedłeś jako ochotnik w 1920 r. – odparła Maria. – Mama była wtedy ze mną w ciąży, wcześniej straciliście córkę zmarłą na hiszpankę”.

I wtedy Antoni Bożek powiedział:

„Bywają w życiu takie chwile, kiedy człowiek musi postąpić właściwie – żeby później nie miał sobie nic do wyrzucenia”.

Tekst pochodzi z numeru 3/2019 „Biuletynu IPN”

---

¹ Portal http://www.deathcamps.org/occupation/krakow%20ghetto_pl.html [dostęp: 14 I 2019 r.]

² B. Polak, *Biedni Polacy patrzą i ratują (wywiad z Grzegorzem Berendtem, Markiem Wierzbickim i Janem Żarynem)*, „Biuletyn IPN” 2009, nr 3 (98), s. 16

³ H. G. Fürth, *One million Polish rescuers of hunted Jews?*, „Journal of Genocide Research” 1999, t. 1, s. 227–232

⁴ R. C. Lucas, *Out of the Inferno: Poles Remember the Holocaust*, University Press of Kentucky 1989, s. 13

COFNIJ SIĘ